

Het Stedelijk Gymnasium te Arnhem, 1816-2016

*‘Een Gijmnasium hier ter stede
is alleszins gewenscht’*

Niek Nelissen

*‘Een Gijmnasium hier ter stede
is alleszins gewenscht’*

E TENEBRIS TANTIS TAM CLARVM EXTOLLERE LVMEN
QVI PRIMVS POTVISTI INLYSTRANS COMMODA VITAE,
TE SEQVOR, O GRAIAE GENTIS DECVS, INQVE TVIS NVNC
FICTA PEDVM PONO PRESSIS VESTIGIA SIGNIS.

Jij die in diepe duisternis het licht liet schijnen
en voor het eerst de schoonheid van het bestaan belichtte
jou, o trots van de Grieken, volg ik en in het voetspoor
dat jij achterliet, zet ik nu stevig mijn eigen stappen.

T. Lucretius Carus, *De rerum natura*, Liber III, vs 1-4

Het Stedelijk
Gymnasium te
Arnhem, 1816-2016

*‘Een Gijmnasium hier ter stede
is alleszins gewenscht’*

Niek Nelissen

Deze uitgave kwam tot stand mede dankzij financiële steun van het Stedelijk Gymnasium Arnhem, de Gemeente Arnhem, het Prins Bernhard Cultuurfonds Gelderland, Stichting Fonds A.H. Martens van Sevenhoven, Stichting De Roos-Gesink, de Dullertsstichting en De Kempnaer Advocaten.

Frontispice (p. 2)

Foto van *Psyche* door Leo Braat, beeld aangeboden door de oud-leerlingen bij de opening van het gymnasiumgebouw aan de Statenlaan in 1941.

Omslagontwerp

Erwin Bomans^{BNO} Leucq!, Hof van Twente

Ontwerp binnenwerk

Prezns - Marco Bolsenbroek, Zutphen

© 2021 Niek Nelissen, p/a Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

© 2021 p/a Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

www.walburgpers.nl

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd wordt verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

ISBN 9789462496538

e-ISBN 9789462496637

NUR 680

Inhoud

Woord vooraf	7
Proloog – De eerste 553 jaar: de Latijnse school van 1263 tot 1816	15
Deel I	
De lange aanloop: crises en malaise (1816-1879)	37
1 Eerste stappen op weg naar een gymnasium	38
2 ‘De oprigting van een Gijmnasium hier ter stede is alleszins wenschelijk’ (1842)	61
3 Heroprichting van de Latijnse school in 1853	86
4 Aanhoudende malaise van de Latijnse school	101
5 ‘Uit een toestand van verval’	119
Deel II	
Naar een gymnasiale bloeitijd (1879-1945)	137
6 Opening van het Stedelijk Gymnasium in 1879	138
7 Groeistuipen: spanningen tussen leraren en curatoren in de jaren 1880	153
8 Mejjuffrouwen en belhamels in de belle époque	169
9 De leerlingen worden actiever, de gemeenteraad kritischer	187
10 De onstuimige Hooykaas contra de rechtlijnige Verrijp	206
11 ‘Ik zat op het Arnheimsche Gymnasium dat op 2 april 1921 Antigone opvoerde’	227
12 Hooykaas’ laatste successen: <i>Oedipus</i> en de proefklas	244
13 Nieuwbouw aan de Statenlaan, ‘een zeer eenvoudige buurt’	262
14 Onderwijs ‘zonder critiek op de bezettende overheid’	280

Deel III	
Wederopbouw, bestaanscrisis en groei (1945-1995)	305
15 De wederopbouw van de school van Van der Heyde	306
16 Concurrentieslag met nieuwe lycea	327
17 De Mammoetwet: politiek steekspel om het voortbestaan	348
18 De nieuwe tijdgeest onder Taeymans	372
19 Het laisser-faire loopt ten einde	392
20 Grote veranderingen onder Joosse	414
 Deel IV	
Ongekende expansie onder een koepelbestuur (1995-2016)	439
21 Na meer dan zevenhonderd jaar afscheid van de gemeente	440
22 Een nieuw gebouw als aanleiding voor onderwijsvernieuwing	463
23 Het sGA floreert in 'een tijd van troebelen'	491
 Epiloog – Heeft het Stedelijk Gymnasium Arnhem toekomst?	513
 Bijlage: De Arnhemse rectoren vanaf 1558	521
Noten	522
Geraadpleegde archieven	590
Geraadpleegde literatuur	591
Verantwoording van de illustraties	598
Register van persoonsnamen	599

Woord vooraf

Mijn eerste werkdag op het Stedelijk Gymnasium, in augustus 1978, hield niet meer in dan een korte vergadering. De lerarenkamer trof me meteen door de bijzondere sfeer, mede opgeroepen door de eikenhouten lambrisering en de boekenkasten, gevuld met fraaie oude banden vanaf de zeventiende eeuw. In het midden stond een lange, eveneens eikenhouten tafel, met twintig grote stoelen, bekleed met groen ribfluweel. De meeste leraren waren oudere mannen, van wie velen rookten. Ook nieuw die dag was Jan Dorsman, mijn collega aardrijkskunde, die net als ik pas was afgestudeerd. Tijdens de vergadering deelde dr. J.J.M. Taeymans, de rector, terloops mee dat de ‘twee jongens’ voortaan het kof-fiegeld zouden innen. Na de vergadering stond ik met Dorsman bij de vijver voor de school. Verbaasd keek hij achterom en sprak: ‘Dat dit nog bestáát!’ Hij voegde eraan toe: ‘Ik geef het een jaar!’ Zelf dacht ik hier ook maar kort te blijven werken.

Al na een paar maanden echter voelde ik me volkomen thuis, en de korte tijd liep uit op bijna veertig jaar, net als voor Dorsman overigens. Wat mij van begin af aan voor deze school innam was het klimaat van vrijheid. Leerlingen genoten die volop, of het nu ging om hun kantine, die een soort vrijstaat was in de school, het vullen van het schoolblad of de organisatie van activiteiten als grote feesten en het kerstdiner. Het vertrouwen dat hierin besloten lag, was iets wat ik niet kende van mijn eigen middelbare school. Bijzonder was ook het contact met collega’s. Op mijn eerste school werd in pauzes gepraat over hypotheek en caravans. Hier ging het aan het ronde tafeltje bij het raam in de lerarenkamer over pas gelezen boeken. Ik kreeg een speciale band met de classici Koos Schuringa en Rein Boulogne, die al in de jaren 1940 op het gymnasium waren begonnen en die ik in hun slotfase als leraar heb meegemaakt. Altijd weer genoot ik van hun verhalen over de tijd van ‘de baas’, de legendarische dr. K. van der Heyde, die van 1941 tot 1964 rector was.

De lerarenkamer van het Stedelijk Gymnasium aan de Statenlaan in de jaren 1980.

Spoedig zag ik dat de materiële overblijfselen van dat verleden letterlijk uit hoeken en gaten puilden. Achter deurtjes onderin de kasten in de lerarenkamer lagen, bedolven onder een dikke laag stof, stapels papier met onder meer de tekst en muziek van de *Antigone*-voorstelling in 1921. Op zolder stonden talloze dozen met oude stukken en lange rijen ordners. Het was duidelijk dat op deze school zelden iets was weggegooid. Tot kort voor mijn komst had het historisch archief, dat teruggaat tot de zeventiende eeuw, tussen ander oud papier gestaan. In 1970 was een deel opgehaald en geordend door het toenmalige Gemeentearchief. Inmiddels berust het Archief Stedelijk Gymnasium Arnhem (ASGA) in het Gelders Archief. Er zijn destijds veel stukken over het hoofd gezien en daar is in de laatste halve eeuw een omvangrijke hoeveelheid papier aan toegevoegd.

Veel materiaal kwam bovendien van oud-leerlingen. Al vroeg was mijn belangstelling voor het verleden van de school bekend. Dat leidde ertoe dat ik daar een vraagbaak voor werd, maar ook dat oud-leerlingen mij papieren uit hun gymnasiumtijd schonken: oude nummers van het schoolblad *Iris Tacheia*, stukken van de Arnhemse Gymnasiasten Bond (AGB), en tal van foto's en andere memorabilia. Om hun herinneringen vast te leggen, heb ik vanaf de jaren 1990 enkelen van hen geïnterviewd. In die gesprekken werd ik elke keer weer getroffen door de liefdevolle wijze waarop zij over hun gymnasiumtijd en hun leraren spraken.

Bij de verhuizing in 2007 naar het Thorbecke-gebouw zijn de 'oude spullen' haastig in verhuisdozen gedaan, die door de verhuizers vele trappen zijn opgetild naar een ruimte boven het podium van de aula en daar onzachtzinnig zijn neergezet. In de laatste twee jaar voor mijn pensionering in 2016 ben ik begonnen met orde op zaken te stellen. In overleg met rector Mirjam Stuiver, die mij alle steun gaf, besloot ik veel af te stoten, onder meer een gedeelte van de duizenden glasplaten uit de jaren 1900-1930 met afbeeldingen van klassieke voorwerpen. Dat die deels in slechte staat verkeerden, sterkte mij in de gedachte dat een school ongeschikt is voor een museale functie. De glasplaten bleken het op veilingen goed te doen. Met de opbrengst kon ik de restauratie bekostigen van andere objecten, die duidelijker behoren tot het culturele erfgoed van de school, zoals de grote ingelijste foto van de Akropolis, die omstreeks 1900 gemaakt moet zijn, een eikenhouten kathedraal en een bank uit 1941. Uit het 'potje' werd ook een fotogalerij gefinancierd van alle rectoren sinds 1879.

Bank in 1941 geschenken door de leraren, erboven de ingelijste foto van de Akropolis gemaakt omstreeks 1900 (beide gerestaureerd).

De vele meters archiefmateriaal uit de opgestapelde dozen bracht ik over naar de archiefruimte bij mijn kantoor aan de Eusebiusbuitensingel. Ik heb dit geschrift en geordend voor een afdracht aan het Gelders Archief, die daar geïntegreerd zal worden in het schoolarchief. Hieraan worden de papieren toegevoegd van de AGB en de Oudervereniging, die mij vroegen hun archieven eveneens te ordenen en naar het Gelders Archief over te brengen. Bij dit alles kwamen de al genoemde stukken die ik in de afgelopen decennia ontving. Het Archief Stedelijk Gymnasium in het Gelders Archief, dat momenteel nog 36 archiefdozen oftewel 4,6 strekkende meter omvat, zal worden aangevuld met 85 archiefdozen, ruim 10 strekkende meter. Toen ik in 2015 kon overzien hoe rijk en gevarieerd de historische bronnen zijn, ontstond het idee voor dit boek.

Een deel van het 'oude papier' na de verhuizing naar het Thorbeckegebouw in een kamer boven de aula.

Aanvulling op het schoolarchief in het Gelders Archief: 10 meter geordend archief in 85 archiefdozen.

Het oude archief heeft eerder leraren geïnspireerd. De eerste was Frans Goslings, rector van 1879 tot 1912. In zijn tijd stond het in de curatorenkamer van het gymnasiumgebouw aan de Bovenbeekstraat. Na zijn pensionering in 1912 moet hij daar veel tijd hebben doorgebracht. Over het resultaat was hij zelf niet tevreden. In het artikel over de Arnhemse Latijnse school, dat hij in 1924 publiceerde, schrijft hij dat het resultaat van zijn onderzoek 'niet zoo belangrijk' was als hij vooraf had gehoopt en dat hij lang had gearzeld om het openbaar te maken.¹ Hoewel zijn artikel veel boeiende informatie geeft, blijkt er ook uit dat hij met het archiefmateriaal heeft geworsteld. Desondanks is het door velen dankbaar gebruikt, onder meer door oud-leerling en geschiedenisleraar Maurits van Leeuwen, die in 1953 in negen pagina's een vlot geschreven geschiedenis van de school neerzette.

Classicus Jan Peters, net als Van Leeuwen zowel oud-leerling als docent, was vooral geïnteresseerd in de Latijnse school vóór 1815. Op een reünie in 1978 sprak hij erover met oud-leerling Sierk Plantinga, die werkzaam was bij het Algemeen Rijksarchief in Den Haag. Kort daarna schreef Plantinga hem: 'Geprikkeld door Uw opmerking tijdens het AGB-lustrum, dat het Stedelijk Gymnasium van de 19^e en 20^e eeuw U niet in dezelfde mate boeit als dat van de periode daarvoor, heb ik voor de 19^e en 20^e eeuw hier in de daarvoor in aanmerking komende archieven enige steekproeven genomen naar materiaal over het Stedelijk Gymnasium.'² Plantinga schetste een beeld van de beschikbare bronnen, die hem enthousiast hadden gemaakt. Juist de periode vanaf 1815 zou volgens hem een boeiend verhaal opleveren. Peters is daar niet aan toegekomen en kwam helaas ook niet toe aan een publicatie over de tijd vóór 1815, die wel zijn voorkeur had.

Begin jaren 1980 is onderzoek verricht door twee Nijmeegse geschiedenisstudenten in het kader van een breder onderzoek naar zeventien Latijnse scholen in Gelderland. Marijn van Hoorn en Dirk van Drunen kregen die van Arnhem toebedeeld. Zij schreven een boeiend artikel over de periode 1579-1815 voor de bundel die dit Nijmeegse project heeft opgeleverd. Het is een waardevolle aanvulling op het artikel van Goslings. De meest recente publicatie is weer van leraren, namelijk van de classici Bea Swinkels en Elisabeth van Ketwich. Op basis van de eerdere publicaties en eigen archiefonderzoek schreven zij in 1998 het artikel 'Latijn leren in Arnhem, Van Latijnse school tot Gymnasium' voor een boekje over het gymnasium aan de Statenlaan waarin ook andere bijdragen over het verleden van de school verschenen.

Hoewel er dus het nodige is geschreven over het Arnheems gymnasium, ontbrak het grotere historisch overzicht, dat er wel al vele jaren is voor de gymnasia van onder meer Rotterdam, Groningen, Leiden en Den Bosch. Dit type geschiedwerken valt uiteen in twee categorieën: gedenkboeken, die vaak het licht zien bij jubilea en vooral gericht zijn op hoogtepunten, en kritische studies, die een genuanceerd historisch beeld willen geven. Voor dat laatste is hier gekozen. Wat mij aantrok in het materiaal was dat ik er mogelijkheden in zag om een contextrijk verhaal te schrijven, dat exemplarisch is voor een groot aantal stedelijk gymnasia in Nederland. Mijn onderzoek heeft zich vooral gericht op de vele veranderingen die de school heeft doorgemaakt en de factoren die daarop van invloed waren. Mijn belangstelling hiervoor is mede gevoed doordat dit gymnasium in de vier decennia die ik als leraar heb meegemaakt sneller en ingrijpender is veranderd dan in welke andere periode ook. Tot de jaren 1990 hielden schoolleiders zich voornamelijk bezig met het bewaken van de orde en de kwaliteit, in feite de status quo, wat kon bijdragen tot een zekere gezapigheid. Zij hadden zelf een substantiële lestaak, wat hen confronteerde met de alledaagse problemen in de klas. In de afgelopen dertig jaar zijn veel meer en andere eisen gesteld aan schoolmanagement, dat zich steeds meer is gaan richten op vernieuwing. Een gevolg daarvan was dat er een kloof ontstond tussen schoolleiders en de werkvloer, waar velen het gevoel kregen dat alles voortdurend moest veranderen. Dat gevoel heb ik ook weleens gehad en ik heb getracht te onderzoeken waarom en hoe deze veranderingen in gang werden gezet.

Ondanks de afgeronde periode in de ondertitel is dit boek dus geen gedenkboek. Er hadden ook andere jaartallen kunnen staan. Toch zijn ze niet willekeurig gekozen. Er zijn twee redenen voor 1816 als vertrek-

punt. De Latijnse school vóór 1816 had een godsdienstig karakter. Tot 1579 was dat katholiek en daarna zette de Hervormde Kerk de toon. In 1816 is de school geseculariseerd. Het neutrale karakter is een wezenlijk aspect van het openbaar onderwijs dat het huidige gymnasium biedt. De tweede reden voor mijn keuze is dat sinds 1816 naast Latijn en Grieks onder meer ook wiskunde wordt aangeboden. Deze uitbreiding van het programma is in mijn ogen tekenend voor de geleidelijke verandering van de Latijnse school in de bredere opleiding die wij gymnasium noemen. De termen Latijnse school en gymnasium zijn overigens tot 1876 door elkaar gebruikt. Het eindpunt 2016 heb ik gekozen omdat in dat jaar een tijd van onrust in de schoolleiding werd afgesloten met de benoeming van Mirjam Stuiver als rector. Die benoeming markeert het begin van een nieuw tijdvak, dat nog niet kan worden overzien omdat het nog volop gaande is. Mijn beschrijving van deze twee eeuwen wordt voorafgegaan door een bescheiden overzicht van de geschiedenis van de school vóór 1816. Hopelijk krijgt dit boek ooit een pendant, gewijd aan de Arnhemse Latijnse school voor 1816.

Bij het aanvullen van het archiefmateriaal met interviews ben ik terughoudend geweest om een te grote stijlbreuk te vermijden. Ook speelde mee dat het aantal betrokkenen bij de school explosief is toegenomen. De laatste vijf hoofdstukken dreigden een wirwar aan namen op te leveren. Dit heb ik willen voorkomen door het verhaal, net als in de eerste helft van het boek, toe te spitsen op enkele personen. Het gevolg hiervan is dat veel leraren, leerlingen en ouders die in het recente verleden nauw met de school verbonden zijn geweest hun naam vergeefs in het register zullen zoeken. Omdat zoveel personen ongenoemd blijven, besloot ik mijn eigen aandeel uit de hoofdtekst weg te laten, of, waar dat niet kon, te anonimiseren.

Bij het werk aan dit boek heb ik van een groot aantal mensen steun ondervonden. Mirjam Stuiver was van meet af aan enthousiast over dit project. Zij gaf mij toestemming om zonder restrictie al het archiefmateriaal te gebruiken, verstrekte mij de informatie die ik nodig had en liet mij vrij in het vormen van mijn beeld van de school. Ook Hans de Vroome, de Arnhemse wethouder van Onderwijs en Cultuur, toonde zijn belangstelling. Behalve morele steun gaven Stuiver en De Vroome financiële steun om de uitgave van dit boek mogelijk te maken, net als vijf fondsen. Margreet van Gastel en Wim Verheggen, de voorzitter en de penningmeester van het Arnheems Historisch Genootschap Prodesse Conamur, waren behulpzaam bij een van de subsidieaanvragen. Bij mijn oud-collega Fer van Campen kon ik altijd aankloppen voor het vertalen of toelichten

van een klassiek citaat. Jan Dorsman gaf mij waardevolle adviezen in de slotfase. Ook kreeg ik advies van mijn dochter Sanneke Kettenis-Nelissen, die bovendien een aantal foto's heeft gemaakt voor dit boek. Hulp heb ik ook ondervonden van medewerkers van het Gelders Archief, onder meer van Erika Straatsma en Anthony Livius. Dankzij de uitgevers Winnie Urban en Anja van Leusden voelde ik mij van begin af aan thuis bij de Walburg Pers. Zij en hun medewerkers hebben alles in het werk gesteld om van mijn manuscript een fraai boek te maken.

De keuze van de meelezers was snel gemaakt. Onder het motto *never change a winning team* heb ik de meelezers benaderd van mijn proefschrift uit 2009 over de dirigent en componist Willem van Otterloo. De eerste daarvan was dr. Peter Hellema, die opnieuw bereid bleek mijn teksten twee keer door te werken. Onze etentjes in de Amsterdamse Trattoria That's Amore begonnen stevast met een uitwisseling van de vorderingen in onze onderzoeken. Prof. dr. Eric Moormann liet mij opnieuw profiteren van zijn scherpe blik, waaraan geen herhaling in de tekst ontsnapte, al zaten er vele bladzijden tussen. Prof. dr. Peter Rietbergen, mijn promotor in 2009, was niet minder kritisch met subtiële vraagtekens bij onduidelijke passages en deed goede voorstellen voor de opbouw van het betoog. Deze drie meelezers hebben elk op hun eigen manier de kwaliteit van het manuscript sterk verbeterd. De meeste steun ondervond ik van Hanneke Bakx, al meer dan 45 jaar mijn partner. Zij bleef geïnteresseerd in mijn verhalen over het verleden van het Stedelijk Gymnasium, gaf vaak rake opmerkingen over aspecten die nader uitgezocht konden worden en wist mij met haar aanstekelijke optimisme telkens weer op te beuren als het even tegenzat. Zij heeft het manuscript in drie stadia gelezen en haar goed ontwikkeld taalgevoel behoedde mij voor fouten die de andere meelezers niet eens te zien kregen.

Vanwege mijn baan aan het Stedelijk Gymnasium verhuisden wij in 1978 naar Arnhem, een stad die ik niet kende, hoewel mijn moeder, Els Nelissen-Kerkhoffs (1912-1989), er is geboren en getogen. Kort na mijn benoeming schreef zij mij: 'Het is er heerlijk wonen met die prachtige parken Sonsbeek en Zijpendaal. We hebben er heel wat stapjes liggen. Zoals ik je al vertelde, heb ik je toekomstige school zien bouwen. Het oude gebouw was in de Bovenbeekstraat, hartje stad, vlak bij het Land van de Markt en weer wat verder, in de Ketelstraat ben ik geboren.'³ In het middenstandsmilieu waarin zij opgroeide, werd het deftige Stedelijk Gymnasium als opleiding zelfs niet overwogen. Haar vader, een self made man, vond MULO gevolgd door kweekschool het hoogst haalbare voor zijn dochter. Eén klasgenootje op de lagere school, Marga Klompé,

ging naar de meisjes-HBS, wat al bijzonder was. Mijn moeder was een bijzonder intelligente vrouw met veel aanleg voor taal. In onze tijd had zij wellicht wel gekozen voor het Stedelijk Gymnasium. Aan haar nagedachtenis draag ik dit boek op.

In de twee eeuwen die dit boek beschrijft, is het gymnasium onherkenbaar veranderd. Wat opvalt is dat elke gymnasiast vindt dat de onderwijskwaliteit in zijn tijd beter was. Dit doet me denken aan de Rome-belevingen uit verschillende perioden. Ik heb Rome in de jaren 1970 leren kennen als bursaal van het Nederlands Instituut. Ook ik werd overweldigd door de allure van de stad. Ik prijs me gelukkig dat ik mijn indrukken opdeed vóór de opkomst van het massatoerisme. Maar in die tijd zei prof. dr. H. Schulte Nordholt, de directeur, eens tegen me dat hij Rome eind jaren 1940 had leren kennen en dat van de oude sfeer van Rome nog maar weinig over was. Toen ik dit vertelde aan journalist Adriaan Luijdjens, die sinds 1917 in Rome woonde, was zijn reactie: ‘Wel nee, toen was Rome al lang verpest! Je had Rome moeten zien in de jaren 1910, vóór die vreselijke doorbraken onder Mussolini!’ Hoe zal de Arnhemse rector dr. D.J. van Stégeren zich Rome hebben herinnerd na zijn reis in 1871, dus voordat het koninkrijk Italië zijn stempel ging drukken op de stad?

Zoals nieuwe bezoekers nog altijd overweldigd worden door de stad Rome, zo zullen toekomstige gymnasiasten, hoe schamel hun vertaalkundigheid ook mag lijken in de ogen van hun voorgangers, hopelijk een mooie en aan de nieuwste eisen aangepaste gymnasiumtijd beleven op het Arnhems gymnasium, en er voor hun verdere leven geïnspireerd worden door de klassieken.

Niek Nelissen,
Arnhem, 9 november 2020

De eerste 553 jaar: de Latijnse school van 1263 tot 1816

De stichting van de school in Arnhem is te danken aan het Concilie van Lateranen, dat in 1215 bepaalde dat elke parochiekerk een eigen school diende te hebben. In de dertiende eeuw ontstond zo'n parochieschool bij de Sint-Maartenskerk, de kerk die heeft gestaan op de plaats waar in de vijftiende eeuw de Eusebius- of Grote Kerk zou verrijzen. De eerste vermelding van de school is van 12 juni 1263, in het stadsrecht van Wageningen. Een van de getuigen is 'Luberto rectore scholarum in Arnhem'. Deze Lubertus of Lubbert duikt in 1274 opnieuw op als getuige in een juridisch document en is dan nog steeds rector.¹ In 1310, het jaar dat lang is gezien als dat van de eerste vermelding, was Johannes van Westervoort rector. Diens naam wordt vermeld in enkele contracten. Helaas geeft dit soort stukken geen informatie over het geboden onderwijs. Vanaf 1357 komt de school voor in de Arnhemse stadsrekeningen, maar ook de gegevens daarin geven nauwelijks een beeld. Wel blijkt uit betalingen dat het stadsbestuur al in de veertiende eeuw de kosten droeg en dat de school dus ondanks de religieuze functie – het opleiden van knapen die Latijnse teksten konden lezen en zingen tijdens de eredienst – een stadsschool was. De rector maakte zich ook buiten het onderwijs nuttig voor de stad. Zo deed Jacob Zulle, die in 1393 als rector begon, secretariaatswerk voor de stad met het aanleggen van een accijnzenboek. Dat de rector hiervoor werd gevraagd wijst erop dat het bestuursapparaat nog niet sterk ontwikkeld was. Arnhem was in Zulles tijd nog een kleine stad, met ruim 2000 inwoners. Veel gestudeerden zullen er niet geweest zijn.²

Over het onderwijs van de parochieschool is weinig bekend. Wel staat vast dat dit onderwijs uitsluitend bestemd was voor jongens, en dat zou meer dan zes eeuwen zo blijven. Bij de school hoorde een 'onderscole', waar lezen, schrijven en rekenen werd geleerd. Vanwege die brede opzet worden de stadsscholen in de late middeleeuwen ook wel 'Grote

School' genoemd. In de parochieschool lag de nadruk op het leren zingen van het gregoriaans en het van buiten leren van Latijnse religieuze teksten als het Credo, het Pater Noster, het Ave Maria en de Psalmen. Vermoedelijk werden ook goedgekeurde fragmenten gelezen uit teksten van Vergilius en Ovidius. Leerboeken waren er amper, omdat elk boek een handgeschreven unicum en dus kostbaar was. De nadruk lag op memoriseren en opzeggen. De leerlingen maakten daarbij gebruik van wastafeltjes of leibordjes om op te schrijven.

De parochieschool heeft waarschijnlijk vijf leerjaren gehad, waarin het trivium, de drie pijlers van het onderwijs in het Latijn, werd aangeboden: de grammatica, de retoriek en de dialectiek oftewel logica. De leerlingen moesten zich dus de taalkundige regels eigen maken, leren zich zowel schriftelijk als mondeling goed uit te drukken en leren een betoog op te bouwen. De meeste aandacht ging uit naar grammatica. Sommige scholen hadden daarna nog een zesde en zevende leerjaar, waarin het quadrivium (muziek en de wiskundevakken) werd aangeboden, maar de school in deze kleine stad zal dit niet hebben gehad. Na het vijfde leerjaar waren de meeste leerlingen vijftien of zestien jaar en klaar voor de universiteit, want de leeftijd om te gaan studeren lag in de late middeleeuwen lager dan nu. Overigens waren veel leerlingen voor die tijd al afgehaakt. Van degenen die de school wel afmaakten, gingen slechts enkelen naar de universiteit. De voor de hand liggende keuze was Keulen, de dichtstbijzijnde universiteitsstad. Vanaf 1452 waren in Arnhem vijf beurzen beschikbaar om in Keulen te gaan studeren.³

Het eerste schoolgebouw moet aan de Grote Markt hebben gestaan, tussen de Grote Kerk en het raadhuis. De leerlingen zaten op de lemen vloer, die minder hard zal hebben aangevoeld door een laag stro, die regelmatig werd verversd door stedelijke dienaren. Ook de schoonmaakkosten en de aanschaf van leermiddelen kwamen voor rekening van het stadsbestuur. In het klaslokaal zat alleen de rector op een stoel. Hij was de enige leraar, want lange tijd was sprake van een eenmansschool. Het eerste schoolgebouw ging verloren bij de stadsbrand van 1419. Er werd een noodvoorziening getroffen in de op dat moment leegstaande lakenhal aan de Nieuwmarkt, de huidige Korenmarkt. Intussen werd de bovenverdieping van het raadhuis aan de Grote Markt voor het onderwijs ingericht. Er werd een buitentrap met bordes aangelegd, zodat de school een eigen opgang kreeg. Net als in het oude gebouw had de rector in het raadhuis een eigen kamer. Als het aantal leerlingen te groot werd, diende een tweede meester te worden aangesteld. Dat zal het geval zijn geweest in 1432, toen meester Albert werd aangeduid als 'overste rector'.⁴ Deze aanstel-

Kaart van Arnhem in 1649 door Joan Blaeu. In het midden bovenaan de Grote Kerk met rechts daaronder het oude stadhuis. In de cirkel het Broerenklooster. Nr. 5 geeft de Schoolplaats aan, met links daarvan de Broerenkerk en de Latijnse school.

lingen waren echter van tijdelijke aard, want tot 1558 was de school in principe een eenmanszaak.

Vanaf de vijftiende eeuw ondervond de Latijnse school concurrentie in de stad. Dit blijkt uit een financiële tegemoetkoming die rector Johan Pender in 1425 ontving voor het verlies aan inkomsten, nadat het stadsbestuur goedkeuring had gegeven aan de oprichting van een 'bijschool'. Op bijscholen werd meer praktisch onderwijs gegeven, met het oog op de handel bijvoorbeeld. Lesgeven was een goede bron van inkomsten. Er moeten ook bijscholen zijn opgezet zonder toestemming van de magistraat. Bij hun aanstelling eisten rectoren soms dat die zouden worden gesloten.

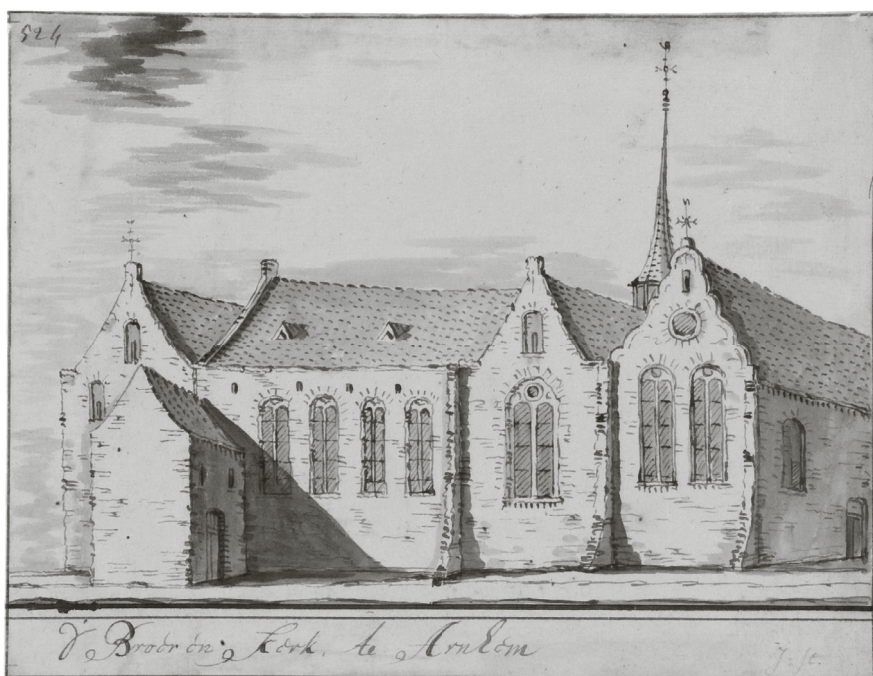
De kwaliteit van de school hing sterk af van de rector. Een rector van naam trok leerlingen van heinde en verre. De school in Zwolle kreeg na de benoeming van Johannes Cele in 1377 meer dan 800 leerlingen. Daarmee werd de school een bepalende factor in een stad van 5000 zielen. Even stormachtig was de ontwikkeling van de Latijnse school in Alkmaar toen Johannes Murmellius er in 1513 rector werd. Hij nam zoveel leerlingen

mee en trok er nog zoveel aan dat de school in omvang verzesvoudigde tot 900 leerlingen. Deze bloeiperioden waren meestal van korte duur. Wanneer de populaire rector vertrok, kon het leerlingenaantal even snel dalen als het was gestegen. Pieken van deze omvang heeft de Arnhemse school niet gekend, maar een vergelijkbaar effect was de groei in 1460 na de komst van rector Pauwels, die 153 leerlingen van elders meenam. Hij vertrok al na twee jaar, zodat de expansie van tijdelijke aard was. De korte duur van dit rectoraat is voor die tijd overigens geen uitzondering.⁵

De zestiende eeuw was een eeuw van grote veranderingen voor de stad Arnhem en ook voor de school. Eind vijftiende eeuw maakte de hertog van Gelre de stad tot zijn vaste residentie. Nadat Karel V Gelderland in 1543 had ingelijfd bij de Habsburgse Nederlanden ontwikkelde Arnhem zich verder als gewestelijk regeringscentrum, met instellingen als het Hof van Gelderland en de Rekenkamer. Hiermee won de kleine stad aan betekenis. Het aantal inwoners nam toe tot circa 4000 in 1550. Deze ontwikkelingen – vooral de komst van de bestuursambtenaren, die een goede opleiding wilden voor hun zonen – zullen gevolgen hebben gehad voor de school. De tweede belangrijke verandering is dat de stad zich tijdens de Opstand keerde tegen Filips II als heer der Nederlanden en in 1579 de kant koos van de opstandelingen.⁶

In de zestiende eeuw heeft de parochieschool zich ontwikkeld tot de Latijnse school, die klassieke auteurs centraal stelde. Dit is een geleidelijk proces geweest, zodat een aanvangsdatum niet is te geven. Deze verandering is bevorderd door het filologisch onderzoek van de humanisten vanaf het einde van de vijftiende eeuw. De bekendste is Desiderius Erasmus. De belangstelling van de humanisten voor het Latijn van de oudheid, de uitbreiding van hun studie met Griekse teksten en hun fascinatie voor antieke bronnen en tekstkritiek droegen ertoe bij dat het leren van klassieke talen werd gezien als de best denkbare vorming. Door de uitvinding van de boekdrukkunst werden boeken goedkoper en kwamen er gedrukte lesmethoden. De Latijnse school zou nog lang kenmerken houden van de Grote School uit de late middeleeuwen, niet alleen door het onderwijzen van delen uit het oude curriculum maar ook door het blijven aanbieden van lager onderwijs. Dat laatste blijkt bij de aanstelling in 1558 van een ‘duytse meester’, die de leerlingen moest leren lezen en schrijven in hun eigen taal, voordat ze Latijn konden gaan leren.

Dat het de school goed ging, net als de stad, blijkt uit het snel stijgende inkomen van de rector. In 1576 werd Sydrach Schott aangesteld tegen een jaarsalaris van 130 gulden, terwijl dat dertig jaar daarvoor nog

Het Broerenklooster circa 1720 getekend vanuit het oosten door J. Stellingwerff. De twee puntgevels rechts horen bij de kerk en de vier ramen links daarvan bij de Latijnse school. Het uitstekende deel links werd 'Trans' genoemd en was mogelijk de schoolingang.

slechts 50 gulden was.⁷ Van dat salaris moest Schott wel de ondermeester betalen. Het traktement was overigens niet de enige inkomstenbron voor de rector. Hij genoot ook inkomsten uit het geïnde minerval (het schoolgeld), het in de kost nemen van leerlingen, en bijlessen. Daarnaast had hij financiële voordelen zoals vrijstelling van stedelijke belastingen en vrije woning. Ook ontving hij een rantsoen turf als brandstof. Verder kon een beroep worden gedaan op de rector als voorzanger in de kerk, waarvoor hij een aparte vergoeding ontving. Die taak herinnert aan de verbondenheid met de katholieke kerk, die bij Schotts aantreden nog altijd sterk was.

Daaraan kwam een einde in 1579, toen de stad koos voor de opstandelingen en de gereformeerde godsdienst. De Latijnse school werd protestants en de katholieke Schott moest vluchten naar het katholieke Huissen. Door de hervorming kreeg het stadsbestuur de beschikking over gebouwen van de katholieke kerk. Een daarvan was het minderbroeders- of observantenklooster, gelegen in het blok tussen de huidige Turfstraat, Nieuwstraat, Rodenburgstraat en Trans. In 1590 werd de Latijnse school gehuisvest in de refter, een langwerpige ruimte oostelijk van de pandhof (kloosterhof). Een pleintje naast de school werd bekend als de School-

De plaats waar het Broerenklooster stond, gezien in 2018 vanuit dezelfde hoek als de tekening op de vorige pagina. Door afbraak van de naoorlogse bebouwing ontstond dit doorkijkje van de Rodenburgstraat naar de Nieuwstraat, het blok dat het klooster innam.

plaats. In 1592 is de refter verbouwd tot vier lokalen, die in 1617 grote ramen kregen.⁸ Aan de Schoolplaats lagen ook de ambtswoningen van de rector en de leraren. De Latijnse school zou tot 1842 gevestigd blijven in dit klooster, langer dan waar ook. In de jaren voor de verhuizing naar het Broerenklooster schommelde het leerlingenaantal rond de 57. Tussen die tijd en 1657 zijn geen aantallen bekend, maar de school moet al aan het begin van die periode sterk zijn gegroeid, gezien de uitbreiding van het aantal leraren: in 1589 werd een conrector aangesteld en twee jaar later een preceptor oftewel leraar Latijn.

De betekenis van de kerk voor de Latijnse school nam door de Reformatie eerder toe dan af. Het onderwijs was een belangrijk middel om het ware geloof te versterken. De Arnhemse predikant Johannes Fontanus, een orthodoxe calvinist, speelde hierin een belangrijke rol. De school bleef een stadsschool, maar de predikanten kregen veel invloed. Er kwam een college van scholarchen, ook wel curatoren genaamd, dat toezicht hield op het onderwijs, vooral op de zuiverheid van de leer. Bij de benoeming in 1587 van dr. Reinier van der Zandt en Hendrik Wyntgens tot curatoren gaf het stadsbestuur aan hoe belangrijk het was ‘datt fuer allen dingen die reyne apostolische religion in die jugendt durch die school-

meisteren geplantet und alsoe in den schoolen duchtighe instrumenten tho den kerckendienst und politischen ampte in der godtzalicheitt ertogen werden moegen'.⁹ Van 1585 tot 1596 zat Fontanus zelf in het college van curatoren, en tot het einde van de achttiende eeuw was daarin een vaste plaats voor een predikant. Rectoren moesten ook de wereldlijke autoriteiten te vriend houden, zoals blijkt uit Latijnse lofdichten op de stedelijke magistratuur van rector Sebastiaan Brunonis uit het begin van de zeventiende eeuw.¹⁰

De nieuwe godsdienst had behoefte aan goed opgeleide predikanten, wat in 1575 heeft bijgedragen tot de stichting van de universiteit van Leiden. Dominees en andere universitair geschoolden doorliepen echter eerst de Latijnse school, zodat leerboeken moesten worden getoetst op religieuze orthodoxie. In 1587 kwam een verbod op niet-goedgekeurde boeken. Fontanus streefde naar een 'Gelderse schoolordre', een uniforme regeling van schoolboeken voor alle Gelderse Latijnse scholen. De wereldlijke autoriteiten deden eveneens pogingen daartoe, maar de geestelijkheid bezag die met argwaan. In 1611 wisten de predikanten hun richtlijnen op te leggen. Ook de Arnhemse school moest zich daaraan conformeren. Voor de Latijnse grammatica werd het boek van L. Lithocomus verplicht en voor syntaxis dat van A. Caucius. Grieks had na 1600 een vaste plaats in het programma gekregen, onder meer om het *Nieuwe Testament* te kunnen lezen. De toenemende betekenis van het Grieks blijkt uit de benoeming van Theodosius Calaminius in 1627, die werd aangesteld als prorector, mede omdat hij 'wel geverseert is in Graecis'. Voor Grieks schreef de Gelderse schoolordre de grammatica en syntaxis van Th. Golius en de prosodie van J. Langius voor. De Gelderse schoolordre heeft in elk geval tot 1674 standgehouden. In dat jaar en zelfs lang daarna waren de verplichte boeken in Arnhem nog steeds in gebruik. In 1714 zijn ze verdwenen en is men voor Latijn overgestapt op de leerboeken van Gerard Vossius.¹¹

De predikanten streefden naar wat Bastiaanse en Evers in hun studie over Gelderse Latijnse scholen de 'latinisering' van de Latijnse school noemen. Het lager onderwijs moest eruit verdwijnen. Het curriculum diende toegespitst te worden op Latijn en Grieks. De laatste 'duytse' meester van de Arnhemse Latijnse school was Johan Cost, die in 1609 werd gepromoveerd tot preceptor, zonder dat er een nieuwe 'duytse' meester in de plaats kwam. Het godsdienstonderwijs hield zijn centrale plaats. De leerlingen kregen niet alleen catechese, maar waren ook verplicht om diensten in de Grote Kerk bij te wonen in de banken die voor de Latijnse school waren gereserveerd.